

Juhász Valéria

Azok az emberek, akik nem foglalkoznak nyelvi kérdésekkel sem szakmájukból, sem hobbijukból kifolyólag, csak olyankor találkoznak nyelvi kérdéssel, ha értelmezési kétségek támadnak a beszélgetésben vagy más formájú kommunikáció során (levél, e-mail, chat, egyirányú tájékoztatás, hírek a média különböző formáin keresztül vagy előadás alatt, amikor az értelmezési kétségekkor elsősorban magunkra hagyatkozhatunk). A feltétlen egyértelműség az egyik legfontosabb követelmény a szerződést kötő, jogi paragrafusokat értelmező ügyvédek, ügyészek és a bíróság számára, így azt gondolom, hogy a „hivatásos nyelvészeken” kívül nekik kell nagyon érzékenyen, értően vizsgálni a nyelvnek a valóságra vonatkozó különböző lehetőségeit. (Korunk „nyelvművelőinek”, „nyelvőreinek” a feladata is sokkal inkább e kérdéskörben kellene, hogy kiteljesedjen, mint az olyan „súlyos” helyesírási vétségek gyűjtögetésében, mint hogy a 'kex' szót hogyan kellene írni az édesség csomagolásán (véleményem szerint a kiejtést tükröző érv mellette szól) (1); hogy *jogging* vagy *dzsogging* (2); vagy hogy a minden nap, illetve mindennap között milyen jelentős használati különbség van (*mindegyik nap* és *naponta*) (3).

Ebben a szemléletben tereljük figyelmünket egy olyan logikai viszonyt kifejező, mára már kötőszóvá is alakult szó felé, ami talán rejthet – némi gondolkodásunkat – is leleplező érdekességet, vagyis nézzünk szét egy kicsit az illetve szó háza táján!

Az emberi gondolkodás logikai felépítését segítik megmutatni a kötőszavak, amelyek egyaránt kifejezhetnek azonos szintű gondolati egységek közötti kapcsolatokat, mint a mellérendelő tagmondatok vagy a halmozott mondatrészek, és lehetnek alárendelt viszonyra utaló kapcsolóelemek is. (Azonban ne feledjük, hogy kötőszavaink, olykor félre is vezethetnek minket!) Bevezetésként idézzük fel BALOGH JUDIT vizsgálatát a mellérendelő szerkezetek köréből! (BALOGH: 1983.) A mellérendelő szerkezet tagjainak kapcsolódása esetlegesebb, nem olyan szoros, mint az alárendelésnél, ahol az egyik szó mindig valamilyen mondatrésze a másiknak. „Az alárendelő és az alany-állítmányi szerkezetektől abban különböznek, hogy míg ott a tagok összetartó kapcsolódásúak, tehát egymást feltételezik, addig ezeknél a tagok egyenrangúak, legtöbbször azonos szófajúak.” A BERRÁR JOLÁNTÓL kölcsönvett kritériumok alapján a következőképpen jellemez-

hetjük őket: a) a szerkezet tagjai ugyanannak az alaptagnak azonos mondatrész-szerepben vannak alárendelve, b) a tagok egymással kölcsönösen behelyettesíthetők, c) a tagok bármelyike kihagyható a másik mellől anélkül, hogy a mondat szerkezetében szakadás állna elő, d) egyik tagról sem kérdezhetünk a másikra (vö. BERRÁR: 1977.) „A mellérendelő szószerkezeteket A mai magyar nyelv és A mai magyar nyelv rendszere két nagy csoportra osztja, a „tisztán” és a „nem tisztán” mellérendelőkre. Az első csoportba tartoznak a kapcsolatos (pl.: *kint, bent, lent, fent; lát és hall; jó, sőt olcsó; nemcsak ma, hanem holnap is*); az ellentétes (*ma kevés, holnap sok; én nem, hanem ő*); a választó szerkezetek (*hideg, meleg vagy langyos; akár élve, akár halva*), melyeknek tagjai teljesen egyenrangúan épülnek be a mondatba. A második csoport a következtető utótagú (*kedves, tehát szeretetre méltó; sietve, ezért pihegve*), a magyarázó utótagú (*szeretetre méltó, ugyanis kedves; dolgozni, azaz tanulni*) és a megszorító utótagú ellentétes szerkezetek (*kicsi, de erős; jól, csak lassan*) csoportja, melyekben a szószerkezet tagjai nem egyenlő értékűek, viszonyuk nem kölcsönös. Első tagjuk önállóbb, a második tag ehhez képest fejez ki valamilyen viszonyt, ezen keresztül épül be a mondatba.” (Vö.: MMNy. 260–262 és MMNyR. 2: 89–92.)

Balogh Judit cikkében a mellérendelő szószerkezeteket tanulmányozza abból a célból, hogy a fent említett mellérendelő típusok egyformán előfordulnak-e a magyar nyelvben, vagy csak egyes csoportjaik jellemzők a nyelvünkre, és a többiek csak a nyelvtankönyvben élnek. Itt vizsgálja az 50000 szónyi szövegén keresztül az előforduló mellérendelő kötőszókat. Vizsgálata kiterjed különböző stílusú szövegekre: szépirodalmi, újságnyelvi és tudományos ismeretterjesztő szöveg, valamint beszélt nyelvi anyag.) A jelen tanulmány témájául szolgáló *illetve* szó előfordulását a választó szerkezeteknél említi: „A választó szerkezetek kb. 80%-ában fordult elő kötőszó. Leggyakrabban természetesen a vagy kötötte össze a tagokat (az esetek 90%-ában) Néhány esetben megjelent a vagy-vagy és az akár-akár páros kötőszó, egyszer pedig az *illetve*. <<Kérdezel vagy vallatsz?>> (...); <<Az idegesség nem egyszer abból táplálkozik, hogy valaki vagy szégyelli, vagy fájralja a fogát>> (...) <<Akár szépség, akár randa, kinyomozza dr. Janda (...); Aztán szombaton, vasárnap fakultatív órák, *illetve* tanulás>>.”

BALOGH 50000 szónyi anyagában tehát csak egyszer találta meg az *illetve* szót. Mi lehet ennek az oka? Tapasztalatom szerint, ez nem ilyen ritka, kiveszőben lévő kötőszó. Azonban a pusztá tapasztalat csak egy gyenge intuíciónak fogható fel a nyelvészeti vizsgálódásokban, ezért villantsunk fel egy-két számot az ellentét másik oldaláról. A ritka találat egyik oka talán magyarázható és így megragadható a nyelvhasználati stílus meghatározásával. A tanítóképzős főiskolai hallgatókkal folytatott felmérésem során rákérdeztem az *illetve* kötőszói jelentésé-

re. A válasz a magyarázó értelmére vonatkozó 'azaz', 'vagyis' volt. Ha ebből indulok ki, akkor e szó használatát főként tudományos, publicisztikai, kifejtő stílusú szövegekben kell keresni először. Ebben nagy segítségemre volt az internet és a számítógép. És hogy visszatérjek a bevezetőben említett jogászokhoz, rábukantam az 1995. évi közbeszerzési törvényre (XL. törvény a közbeszerzésekről). Harmincöt oldalon, azaz 17870 szónyi anyagban százötvennégyyszer szerepel az illetve, illetőleg szó. (Csak összehasonlításuképpen az *és* háromszázhétszer, a *vagy* kétszázegyszer, a *valamint* negyvenkilencszer, a *de* kilencszer, az *ezért* egyszer szerepel. Az alárendelő kötőszókat most nem említem.) Lehetne statisztikailag számolgatni, de messzemenő következtetésekre most nem vállalkozom e tekintetben. Sokkal inkább az a cél, hogy megvizsgáljuk a szó jelentéstartományát.

Kiindulásképpen nézzük meg azokat a forrásokat, amelyek a leghamarabb világhosszú gyűjthetnek e kérdésben! A kötőszó eredetéről alapvető jelentése nyújthat némi eligazítást.

Az *illet(ve)* korai élete

Az Értelmező Kéziszótár *illetve* szócikke elküld minket az illetőleg szócikkhez: „I. hsz (nu-szerűen) hiv: Vkit, vmit ~: a szóban forgó személyre, dologra vonatk. Ezt ~ még nincs döntés.”

Az Etimológiai szótár *illet* és *illik* szócikkében már az 1300-as évekből van adat a szavak különböző jelentésére: „Illet 1380 k.: „tatus: illeteth”...1380 k.: 'érint; berühen ...1474: 'valakire tartozik, vonatkozik. Származékszó: az eredetileg 'hozáakad, hozzátapad, hozzáér' jelentésű illik igéből alakult –et műveltető képzővel. Eredetibb konkrét, 1. jelentéséből absztrakció útján keletkezett a 2.; vö. pl. fog 1 megragad, szorítva tart' → 'ért, felfog' stb. Aszerint, hogy mi „illeti” az embert, a szó felveheti részint a jog, részint a kötelesség mellékértelmét is. ... A régiségben van illet névszó is 'érintés, tapintás' jelentésben” (vö. BÁRCZI: 1991.)

Az előzőekhez kiegészítésként idézzük H. BOTTYÁNFYtól a következőket: „Az *illik* igének mindkét konkrét ('attinet' és 'convenit') jelentésére van egy-egy példa a MK.-ben, átvitt jelentései közül a 'possum' és 'expedit' jelentések fordulnak elő. Érdekes, hogy az *illet* csakis 'tango' jelentésben van meg a kódexben, a JókK. Az 'afficio', a BécsiK. A 'pertinet' jelentését is ismeri, bár azokban is többségben van a 'tango' jelentés.(...) A néhány fenti példa is fényt vet arra, hogy egy ilyen irányú vizsgálat kimutathat egy-egy jelentésátmenetet, megmutathatja a szavak konkrét jelentésből elvonttá váló fejlődésének útját, és útmutatást adhat a jelentésváltozás kormeghatározására vonatkozólag is.” (H. BOTTYÁNFY: 1956.) (vö. PAIS: 1939.)

BOTTYÁNFY gondolatát követve vegyük sorra a különböző jelentések használatát! A kétszáz évvel korábbi írásos emlékeinkben még csak határozói igenévi jelentésére találunk példákat, hiszen kötőszóvá az ezernyolcszázad években kezdett válni. (ZSOLDOS JÓZSEF egyik tanulmányában a következőket találjuk: Az illetőleg még gyakrabban határozószó, de már kezd kötőszóvá válni. „*Kedves barátom, levelet kapsz, illetőleg levelet fogsz kapni tőlem.* (1847. Úti levelek I.)”) (ZSOLDOS: 1953).

(Ezt támasztja alá az is, hogy az 1865-ös Czuczor–Fogarasi szótárban is az előzőekben felsorolt jelentéseket határozza meg, de az *illetőleg* szócikkben érdemes a példát szemügyre venni!

„*illetőleg*: ih. Bizonyos tekintetben, valamire vonatkozólag, különösebben megjelelve. Ezen dolog *illetőleg* hozzám tartozik. Az indítványt *illetőleg*, más véleményen vagyok. Ezen ház felügyelője, *illetőleg* tulajdonosa mindegyre emeli a lakbéréket.”

Az utolsó példában már kötőszói szerepben van, a magyarázatban viszont erre nem találunk utalást!) (CZUCZOR–FOGARASI: 1865.)

A Nyelvtudományi Intézet honlapján található adatbázisban a Magyar Irodalmi és Köznyelv Nagy Szótárának korpusza / Magyar Történeti korpusz alatt a következőket találtam a kulcsszó (*illetve, illetőleg*) beírása után. (8)

Az első idézet Horányi Elek 1773-as verses epikájából való. (Példa 4.)

„*Egy szóval / a' menyi ellenséget, annyi diadalmot számlált. / A' ki pedig olly győzedelmes volt külső Országokban, / Magyar Országot / a' vakmerőket feddven, 's a' jókat kegyességgel illetvén / vidám olaj-fá zöldellő ággal megböldögtotta. / és olly formán az Haza-fiaknak / Pálfi János és Károlyi Sándor / Hires Magyar Vitézek által / békeséget, 's új életet szerzett vólna, / a' mellyet egész Európának.*”

A jókat kegyességgel illetvén vagy másképp jutalmazván, átadott egy zöld olajfaágat a császár, amivel biztosította kegyességéről, jóindulatáról az alattvalókat. Ebben a szöveggörnyezetben az *illet* 'átad', 'megjutalmaz' de, ha az előző gondolatra visszatérünk, ahol a vakmerőket megfeddven, azaz szóban dorgálta, ennek ellentéte a szóban jutalmaz dicsér, tehát az *illetvén* inkább az 'említ' értelemben használt. (A fizikai mozdulat, az átadás, az érintés így vált át egy beszédbeli cselekvéssé: szóval érinti, szóban megemlíti. Jelentésbővüléssel: a mozdulattal együtt járó szóbeli megnyilatkozás felveszi magának a jutalmazásnak a jelentését.)

1796 körüli, Fazekas Mihály tollából származó idézet:

„*Mint mikor a nap az ellátás szélére lejutván / Visszatekint, s az aranygyapjas felhőknek alóla / A már barnuló erdőkre veresses arany színt / Leggyent, azzal elül, s az arany festést is azonnal / A sűrűségből kibukott árnyék letörüli: /*

Ámelim így nézett még egyszer hátra, kezével / Mejjét és ajakát illetván, s azzal el is tünt...” (Példa 5)

Az *illetván* itt 'illette', 'érintette'; a *-vén* képző az előidejűség kifejezésére szolgál. (A *-ván -vén* képzős határozói igenevek a múlt századi (értsd 19. századi) klasszikusainknál még gyakoriak, ma csak sajátos stilisztikai értelemben, igen választékos nyelvhasználatban fordul elő (vö. MMNy. 62.). Ebben az idézetben az *illetván* csak a fizikai mozdulatot jelenti, míg a következő idézetben csak a szóbeli érintettségre, bele nem foglaltságra utal:

„De azomban az Inas, ság a' fülébe a' Professornak, hogy egy kitsinyt menjen ki, mert itt kinn egy lovas Posta van, és igen sijető levelet hozott - intet az Inas a' Gazdának is, de kantsal lévén az Inas, - 0156. oldal - úgy esett szeme intése, mintha nekem intett volna; ki megyek hát én is a' Professornal 's ki-jön utánnunk a Gazda is. - El-veszi a' Professor a' levelet 's olvassa; - hát kemény parantsolat van benne, hogy az Ifjú Gróff s ijessen, és éjjel nappal Postán menjen haza, mert az öreg Gróff igen nehéz nyavalyában vagon, és kéri a' Professort, hogy ne engedje semmi ok miatt, egyetlen egy Fiját hátra maradni, mert annak látása nélkül halála igen nyughatatlan lenne. - én mivel a' dolog nem engemet illetván, szemmemmel az Inast kerestem, hogy miért hívott, ...” (Példa 6. Pálóczi)

A dolog nem engemet *illetván* = Nem vagyok érintett az ügyben, nincs közöm hozzá.

A fenti példákban azt figyelhettük meg, hogy az *illet* ige a *-ván*, *-vén* határozói igenév képzővel az 1700-as évek végén jelent mind fizikális, mind szellemi érintettséget, a valamire vonatkoztatást, és az utolsó mondatból már sejlik a névutószzerű használata is.

Ugorjunk egy emberöltőnyit, hogy tetten érhessük ZSOLDOS állítását, miszerint az 1800-as években már valóban megjelenik kötőszói szerepben! A kérdés csak az, hogy milyen jelentést hordoz, milyen logikai kapcsolatot fejez ki kötőszóként.

A következő példában az *illet* szó két származékával is találkozhatunk, ugyanazon a tagmondaton belül.

„...más részről Kazimir rábirta a lengyel nagyokat, hogy a közte és Károly közt kötött szerződés értelmében Lajost, s ha ez magzat nélkül múltné ki, Jánost, a jelen évben meghalálozott István herczeg fiát koronaörökösnek ismerjék; - kikötetvén részökről, hogy a magyar király a nemzet jogait és szabadságait megtartatani [!] tartozik, s hogy az örökös csak Lajost és Jánost, s illetőleg fiaikat illetván, azoknak halála után s ilyesek nemlétében Lengyelország ismét különvál a magyar birodalomtól.” (Példa 7. SZALAY: 1861.)

Az *illetőleg* itt már egyértelműen kötőszó, és mivel előtte áll egy s kötőszó is, így az *illetőleg* nem kapcsolatosságot fejez ki, hanem egy hozzátoldó helyreigazítást, még mást is értelemben, így az örökösödés csak Lajost, János és még fiaikat is illeti. Tehát az *illetőleg* itt a kapcsolatosság kiegészítőjeként hozzátoldás, kiterjesztés, kibővítés jelentésben szerepel.

Az *illetvén* a 'jogosan megillet' jelentésű határozói igenév.

Egy évvel korábbi a következő vígjátékból származó példa:

„Mari. (mosolyal): Uram! önnek fogalmaí sógoromra nem egészen alkalmazhatók. Csendei. : Az az, hogy a kapzsíságot *illetőleg* igen.” (Példa 8. KÖVÉR: 1861.)

Fentebb az *illetőleg* kötőszó, de ugyanebben az időben még a valamire vonatkozást kifejező névutószzerű határozó is.

Körülbelül ugyanekkor írta Eötvös is tanulmányát, melyben az *illet* szó *-ve* képzős alakja kötőszóként szerepel. Nézzük, milyen jelentésben!

„Ha helyzetünk előnyös, úgy ez elsősorban azért van így, mert az oszmán birodalom felbomlása esetén Magyarországon és az ausztriai dinasztian kívül egyetlen más állam és egyetlen más uralkodóház sem mutathat fel jogos igényeket azoknak az országoknak birtoklására, melyek az oszmán birodalom egy részét alkotják; másodsor azért, mert azok a népek, melyek az osztrák monarchia déli és keleti határain laknak, *illetve* a török birodalom szomszédos tartományainak népei részben ugyanahhoz a nemzetiséghez tartoznak.” (Példa 9. EÖTVÖS: 1860–1870.)

Az *illetve* szó jelentése és/azaz, vagy ha onnan nézzük, azt tekintjük. Mert a szövegben az azonos területen lévő népekre utal, két irányból, egyszer a Monarchia felől, egyszer pedig a török birodalom felől.

A következő példában és még, esetleg meg jelentésben:

„Buchanan angol nagykövet tegnap este visszautazott Bécsbe, de csak néhány napig marad ott s ismét Budapestre fog jönni, hogy részt vegyen a gödöllői vadászatokon, *illetve* azért is, hogy Andrassy külügyminiszter közelében legyen.” (1877. Budapest. Napilap)

Ugyanebből az időből származó példában azonban csak 'vagy, azaz, más- képp mondva' jelentésben is használatos (azért csak, mert itt nincs és jelentése):

„Szóval, a régi vadászok babonásabb részénél az eféle törekvés, aféle regényes vadász alchímistáskodás jellegével birt és különösen Németországban volt nagy kultusza. A „megbabonázott”, *illetve* „szemmel megvert” puskát *illetőleg* (itt ami azt illeti, ami arra vonatkozik – a szerz.), sokszor sikerült a „rontást” – 12. oldal – még az által is hatástalanná tenni, ha a lövést megelőzőleg háromszor keresztet vágtak vele a vad felé a levegőbe.” (1897. LAKATOS KÁROLY: Vadászhit.)

A két tag közti viszony felcserélhető, tehát úgy is mondható, hogy szemmel vert, illetve megbabonázott, ez tökéletes mellérendelő szerkezet.

A következő idézetben is 'másképpen mondva', pontosabban 'jobban mondva' jelentésben helyreigazításként szerepel. Itt a sorrend nem felcserélhető, hiszen a helyreigazított kifejezés szorosan kötődik az utána következőkhöz:

„A vetés után nemsokára megázott. - Májusban ismét nyert esőt, azután a legkedvezőbb időjárás mellett igen szépen virágzott s már július 27-én learatható volt. Learattatván lett 7 csomó, csomóját 15 kévéjével számítva s miután a szalmája 120-130 em. hosszú, illetve magasra és ehez arányosan igen vastagra fejlett, a kévék óriási nagyok voltak”. (1880. november. 30. kedd Gazdasági Lapok)

Valóban tapasztalhattuk a tizenkilencedik századi dokumentumok alapján, hogy az *illetőleg*, *illetve* szavak már kötőszóként szerepelnek kapcsolatos és magyarázó, helyreigazító viszony kifejezésére. Mind mondatrészeket, mind tagmondatok összekötésére olvashattunk példát.

Tagmondatok összekötésére: „*melyek az osztrák monarchia déli és keleti határain laknak, illetve a török birodalom szomszédos tartományainak népei részben ugyanahhoz a nemzetiséghez tartoznak.*”

Mondatrészek közötti viszony kifejezésére: „*megbabonázott*”, illetve „*szemmel megvert*”.

Az *illetve* napjainkban

Hasonlítsuk össze a kötőszói szerepre vonatkozó, már huszadik századi különböző jelentések meghatározásait!

Kezdjük ismét a Magyar Értelmező Kéziszótárral! (1972.)

Illetve: „II. Ksz (röv.:ill.) 1. Pontosabban mondva, helyesebben. Nem akar, illetve nem mer szólni. 2. <Annak kif-re, hogy a közlés részlegesen másra és másra vonatkozik.> Ki-ki megkapta a fizetését, *illetőleg* a nyugdíját. 3. hiv <Annak kif.-re, hogy az állítás mindegyikükre egyaránt vonatkozik.> Ez az igazgatónak, *illetőleg* helyettesének a dolga.”

Első jelentésben a magyarázó viszony kifejezését jelöli meg, másod- és harmsorban pedig a kapcsolatoság különböző értelmeit fejtji ki.

Magyar Szinonímaszótár (1978.) „II. ksz *illetve*; <pontosabb v. helyesebb szövegezés bevezetésére: >helyesebben (mondva), jobban mondva, biz. akarom mondani, <t.é.>→azaz (hogy) | <választási lehetőség jelölésére> vagy”.

Az előzőtől eltérően itt második szempontként a helyreigazítás után nem a kapcsolatoságot nevezi meg (sőt, a kapcsolatoságot meg sem nevezi!), hanem a választás lehetőségét.

A részletesebb, pontosabb meghatározás lehetőségének kedvéért lapozzunk fel nyelvtani rendszerünket jellemző, leíró (tan)könyveket!

A magyar nyelv könyvében (szerk.: JÁSZÓ) a következőket olvashatjuk: „Funkció szerint megkülönböztetjük azokat a kötőszókat, amelyek a mondatrészeket, a mondategységeket, illetőleg a mondategységeket kapcsolják össze.” (227.)

„A halmozott mondatrészek fajtái. – A halmozott mondatrészek között mellérendelő szintagmatikus viszony van; a viszony logikai minősége szerint két fő típust különíthetünk el: a tisztán mellérendelő viszonyban álló tagok és a nem tiszta mellérendelő viszonyban álló tagok csoportját. (...)

A tisztán mellérendelő mondatrészek tagjai fölcserélhetők, azaz reciprok értékűek. Három típust különböztetünk meg:

Kapcsolatos viszonyú tagokat” a hasonlóság, azonosság alapján teljesség, kiegészítés céljából kapcsoljuk egymáshoz... fokozatot is kifejezhet. Legtöbbször, de nem okvetlenül kapcsolatukat kötőszóval jelöljük:

egyek kötőszók: *És, s, meg, sőt, aztán, majd, továbbá, valamint, illetve, illetőleg* stb.”

(...)

A választó viszonyban álló tagok érvénye vagylagos. Két típusa van a kizáró és a megengedő választó csoport. Kötőszavaik: (A) *vagy, vagy...vagy, akár...akár.* (...)

A magyarázó utótagú szerkezet kötőszavai *ugyanis, azaz.*” (376–378.)

„A kifejtő (helyreigazító) magyarázó mellérendelésben nincs ok-okozati viszony; a második tagmondat csupán más szavakkal fejezi ki az előzőekben foglaltakat, illetve helyesbíti annak tartalmát. Kötőszavai: *azaz, vagyis, illetőleg, illetve, mégpedig, tudniillik...* (példa) Az elnök úr más véleményen volt, *illetőleg* másféle megoldást javasolt. (393.)

A magyar nyelv könyvében tehát két helyen találunk utalást az *illette* szóra: először a mondatrészek összekapcsolásakor kapcsolatos kötőszói értelemben (tehát halmozott mondatrészek esetében csak hozzákapcsolást fejezhet ki, vagylagosságot, helyreigazítást nem, illetve ezekben a jelentésárnyalatokban nem említi); másodsor pedig a mellérendelő tagmondatoknál találunk eligazítást róla, de itt is főként egy jelentésmozzanatát emeli ki: a magyarázó, helyreigazítást. (Elképzeltető, hogy a szerző(k) máshol is felsorolják az *illette*vet, *illette*get, csak az a stb.-ben van elrejtve.)

A második forrás a Mai magyar nyelv könyve (BENCÉDY–FÁBIÁN–RÁCZ–VELCSOVNÉ). A keresett szó „A kötőszó” című fejezetben egyáltalán nem található még az *emlé*tés szintjén sem. A kifejtő (helyreigazító) magyarázó mellérendelés

címszó alatt a következőket olvashatjuk: „Az *illetőleg*, *illetve* kötőszót rendszerint akkor használjuk, ha a második tagmondat az elsőben foglaltaknak egy másik oldalára vonatkozik, azokkal párhuzamosan fejt ki új mozzanatot, esetleg helyreigazítást: „Az első hozzászóló az előadó felfogását támogatta, *illetőleg* az ő gondolatait fejlesztette tovább.” (442.) Sem a kapcsolatos, sem a választó mellérendelésnél nem található rá utalás, és ugyanez a helyzet, ha a halmozott mondatrészeknél keresgélünk. Itt is a stb. lehet a megoldás kulcsa, de ennek eredménye így elég bizonytalan.

Mindenképpen figyelemre méltó a Nyelvművelő kézikönyv ide vonatkozó útbaigazítása és példatára.

„illetőleg – illetve – illetően: A magyarázó mellérendelésnek azokban az eseteiben, amelyekben az utóbbi gondolategység az elsőben tárgyalt dolognak más mozzanatát, új oldalát világítja meg – többé-kevésbé helyreigazító célzattal, egyaránt használatos az *illetőleg* s az *illetve* kötőszó: „Az elnök más véleményen volt, *illetőleg* másféle megoldást javasolt”; „Többször is megvizsgáltam a beteget, *illetve* ellenőriztem a róla készített EKG-leleteket.” Újabban jó néhány folyóirat és kiadó ilyen szerepben jobbra csak az *illetőleg* változattal él, az *illetve* szót csak az *illet* (‘érint’) ige határozói igeneveként használja: „Sértő szavakkal *illetve* munkatársait, eltávozott.” Ez a törekvés alapjában véve nem ártalmas, de nem is különösebben hasznos, mert az *illetőleg*-nek is van többé-kevésbé sajátos funkciója, ti. névutóféle szerepet is betölthet. Pl.: Ezt a kérdést *illetőleg* még nincs döntés. Tanácsunk inkább az, hogy olyan esetekben, amikor többféle értelmezésnek a lehetősége, vagyis a félreértés veszélye fennáll, ne éljünk se az *illetőleg*, se az *illetve* alakkal, hanem alkalmazzunk más, egyértelmű megoldást. Pl.: „Üzletünkben 12-én, *illetve* 13-án zárva tartjuk” (helyesen 12-én és 13-án); „Szobát az első, *illetőleg* a második emeleten foglalhatunk önnek” (világosabban: az első vagy a második emeleten); „A múlt héten, *illetőleg* február 15-én indult el” (egyértelműen: a múlt héten, pontosabban kifejezve február 15-én); stb.”

A kézikönyv a kötőszó jelentését a helyreigazító magyarázó mellérendelésé-
ként értelmezi csak, és ehhez hűen ilyen példákat sorakoztat először. Innen rátér az *illetve* = érintve, valakire vonatkozólag nyelvtani meghatározására, ami nem kapcsolódik a kötőszói értelmezéshez, majd ugyanezt a z utóbbi jelentést alapul véve kezd tanácsot adni a használatra, de példáiban visszatér a kötőszói jelentés különböző értelmezésére. Az említett példák pedig az „egyszerű halandó” számára nem kétértelműek, mert a valóság igazítja, értelmezi a jelentést. Nem képzelhető el, hogy az és jelentésben használt *illetve* kötőszót valaki másképp értelmezné. Nem lehetne egy ilyen kiírást *azaz*-ra *illetőleg* *vagy*-ra „fordítani”. Üzletünkben 12-én, *azaz* 13-án zárva tartunk. v. Üzletünkben 12-én vagy 13-án zárva tartunk.

A következő példában pedig nemcsak vagy-ra lehet cserélni az illetve szót, hanem és... is kapcsolatra is: Szobát az első és a második emeleten is foglalhatunk önnék, ugyanis bárhol: itt is és ott is lehetséges, tehát vagy itt vagy ott vagy mindkét helyen is, ha több kell. És az utolsó sem szerencsés a kétértelműség példajaként, mert nem lehetne sem egy kapcsolatos, sem egy választó viszonyt feltételezni: tehát nem lehet: A múlt héten és február 15-én indult el, hacsak a szövegkörnyezetből nem az derül ki, hogy többször is elindult, és nem lehetséges az sem, hogy A múlt héten vagy február 15-én indult el, csak, ha nem tudom pontosan, és ezt a hangsúllyal is kifejezem. Önmagában, ha vagy-ot jelentene ilyenkor, talán nem írná le senki magyarázat nélkül.

Összegzésképpen ez a cikk is csak a helyreigazító magyarázó jelentését említi, bár több ezen kívüli példát is említi.

Ezeket azért volt szükséges előrebocsátani, mert az általam összegyűjtött példák alapján az illetve, illetőleg kötőszónak mindezek a jelentései megvannak a mai nyelvhasználatban és még egyebek is.

Egy felmérés tanulságai

Mielőtt azonban felsorakoztatnám a példákat, beszámolok egy rövid felmérésről, ami a nyelvhasználók nyelvérzékét, logikai gondolkodását vizsgálta az *illetve* kötőszó kapcsán. Harminchét másodéves (20 éves) tanítóképzős főiskolai hallgatót kértem meg, hogy három mondatba írják bele az oda illő megfelelő kötőszót. Mindhárom példából természetesen az *illetve*, *illetőleg* kötőszó hiányzott más-más jelentéstartalommal, illetve jelentésárrnyalattal.

Előbb lássuk az eredeti mondatokat!

1. „*Valamely nyelvi norma betartásával az egyén éppúgy kifejezheti valamely társadalmi csoporthoz tartozását, illetve egy másik csoport elutasítását, mint a többi szokásrendszer, pl. öltözködés segítségével.*”

2. „*A szorgos lány jól dolgozik mondatot (megnyilatkozást) először két közvetlen összetevőre osztjuk: – szorgos lány és jól dolgozik, majd mindkét részt újabb közvetlen összetevőre osztjuk: szorgos és lány, illetve jól és dolgozik.*”

3. „*S miközben a gondolati egészet lebontja, egyben újra össze is rakja a lebontás, illetőleg a hangoztatás sorrendjében, s mindig annyit mond ki, amennyit gondolkodása és beszélőszervei elbírnak.*”

Az első példamondatban az *illetve* kettős tartalommal bírhat: egyrészt kifejezhet egy kapcsolatos viszonyt, miszerint az adott norma betartásával egyaránt kifejezhetjük egy adott csoporthoz tartozást, és ezzel egyidejűleg kifejezzük azt is,

hogy másikkal nem tartozunk, vagyis a másik csoport elutasítását; másrésztől feltételezhető itt egy vagy jelentéstartalma az *illetvének*, hiszen a normához való alkalmazkodással azt fejezem ki, hogy ehhez a csoporthoz tartozom, és a másiktól nincs még véleményem, vagy azt fejezem ki, hogy ehhez nem tartozom, ezt elutasítom, de azt nem fejezem ki egyértelműen, hogy melyikhez igen. Tehát a beszédemmel kifejezhetem egyidejűleg az oda tartozást, de a máshova nem, vagy csak az egyiket és a másiktól nem fejezek ki semmit. Egy beszélő többféle nyelvi normát ismer, attól, hogy az egyiket használja, még nem fejezi ki, hogy a másikat elutasítja. Ugyanúgy része lehet másik normának, amennyiben a nyelvi normák egyáltalán tisztán szétválaszthatók. Ennyi magyarázat talán elegendő is, hogy miért gondolom úgy, hogy az *illetvének* itt lehet egy és egy vagy jelentése, illetve együttesen és / vagy jelentése is. (Ezt az együttesen előforduló, a matematikai logikában egymást kizáró, de az emberi gondolkodásban egymás mellett megengedhető kötőszó egyre több helyen látni, főként kifejtő, tudományos jellegű munkákban, angolból való fordításként is. Pl.: „A tartózkodó udvariasság azokat a cselekvéseket foglalja magába, amelyek célja az, hogy megőrizték vagy visszaállítsák a hallgató tartózkodó arculatát, annak kifejezéseiképpen, hogy a beszélőnek nincs szándékában ráerőltetni akaratát a hallgatóra, és/vagy hogy elismeri a ketten között lévő társadalmi távolságot” (Példa 10. TRUDGILL: 81). Másik példa magyar szerzőtől: „... noha e vizsgálatok egy része módszertani és/vagy elméleti szempontból...” (Példa 11. BARTHA: 1999.)

A hallgatók a következő kötőszavakkal fejezték ki az általuk feltételezett logikai viszonyt: 21-en a *vagy*-ot, 6-6 a megoszlás az *és* és az *ahogy* kötőszók között, ketten írtak *és/vagy*-ot, 1-1 *pedig* a mint és a *szintűgy*-ot választotta. 37-ből 29-en az *és* illetve a *vagy* kötőszót vagy mindkettőt választották, de senki sem írta az *illetve* szót. A *szintűgy*, a *mint* és az *ahogy* is azt fejezi ki, hogy egyidejűleg a kettőt, tehát itt is kapcsolatosságra utal logikai viszony. Ha az *és-vagy* arányt vizsgáljuk mindent egybevéve, akkor a *vagy* felé billen a mérleg nyelve, hiszen összesen 23 válaszban érezték a választás lehetőségét, és 16-ban a kapcsolatosságot. (Ez 39 válaszadó a 37-ből, mert az *és / vagy*-ot mindkettőként számoltam.)

A második példa emlékeztetésképpen: „A szorgos lány jól dolgozik mondatot (megnyilatkozást) először két közvetlen összetevőre osztjuk: – szorgos lány és jól dolgozik, majd mindkét részt újabb közvetlen összetevőre osztjuk: szorgos és lány, illetve jól és dolgozik.”

Ebben a mondatban egyértelműen pusztán kapcsolatosságot fejez ki az *illetve*, hiszen az újabb közvetlen összetevőkre osztás itt azt jelenti, hogy 'erre és erre'. Azonban a közvetlen összetevők közti logikai viszonyt is az *és*-sel jelölte a szerző, és valószínűleg az okból kifolyólag, hogy annyiszor hallottuk nyelvtan-

órán a szövegszerkesztés egyik „fő” szabályát: „Kerüld a szóismétléseket!”, joggal vártam, hogy megjelenik az *illetve* az *és* elkertüléseként. Íme az eredmény: 12-en írták a *valamint* szót, ami szintén kiváló a kapcsolatoság kifejezésére, 6-an használták az *illetvé*-t, 3-an a *vagy*-ot, hárman nem írtak semmit, jelezvén, hogy fölsorolás, kapcsolatos viszony, nem kell annyi kötőszó, 2-2 szavazatot kapott a majd, az ezért, a meg az és, és egy-egy megoldási javaslat született a *mert*, *ráadásul*, *emellett*, *azonban*, *aki* szavakkal.

Értelmezési problémákat gyaníthatunk az *ezért*, a *mert*, a *ráadásul*, az *emellett*, az *azonban*, az *aki* esetében. (Talán a tágabb szövegösszefüggés hiánya az oka.) A *valamint*, az *illetve*, az *és*, a *meg*, és a kötőszó elhagyása kapcsolatos jelentéstartalommal összesen 24 találat. A választás, kifejezésére, ami azt jelentheti, hogy ezekre a közvetlen összetevőkre osztjuk a mondatot vagy emezekre: összesen 9 találat, ha az *illetvé*nek is tulajdonítunk bizonyos esetekben választási logikai tartalmat. Ez itt kérdéses.

A harmadik példa volt talán a legnehezebb, hiszen ez a mondat áll a legmeszebb a mindennapi társalgási stílustól, és ez a legszorosabban szövegbe ágyazott mondat, aminek a kiragadása nem kedvezett a megoldásoknak.

„*S miközben a gondolati egészet lebontja, egyben újra össze is rakja a lebontás, illetőleg a hangoztatás sorrendjében, s mindig annyit mond ki, amennyit gondolkodása és beszélőszervei elbírnak*”

Ebben a mondatban a gondolataink lebontásának a sorrendje az egésztől halad a részek felé, míg a hangoztatás sorrendje a részekből építi fel az egészet, tehát itt az *illetve* jelentése: jobban mondva, pontosabban, azaz, helyesebben, vagyis egy helyreigazító magyarázó mondatrészek közötti (és nem tagmondatok közötti!) viszonyt fejez ki.

A tanulók többsége viszont kapcsolatoságot fejezett ki a következő megoldásokban: *és* (17), *valamint* (2), *mind* (1), *majd* (2); valószínűleg a sorrendbeliség ellentétes irányára utalnak az ellentétes kötőszók: *de* (4), mégpedig (1), *és/de*(1), van egy *egyből*, két *mint* megoldás, és 6 válaszoló nem írt semmit, amivel azt fejezték ki, hogy nem értik a mondatot vagy esetleg azt, hogy kapcsolatoság lenne? Úgy tűnik, hogy az Értelmező Kéziszótár és a leíró nyelvtankönyvekben található elsődleges értelmezés megtalálása nem sikerült, ami a mondat értelmezési problémájából ered.

A fent leírt felmérés is megmutatta, hogy a mások által tudatosan (írásban) használt *illetve* kötőszó miféle mondatrészek, tagmondatok közötti logikai kapcsolatokat fejezhet ki. A szerzőkön kívül más nyelvhasználók azt bizonyították, hogy az *illetve* szó jelentése nemcsak többféle logikai viszony jelölésére utalhat különböző helyzetekben, hanem egyszerre többfélét is kifejezhet, pontosabban

egyidejűleg kifejezhet például kapcsolatosságot és választást is. (Ez bizonyos esetekben érdekes értelmezési helyzeteket eredményezhet. Azonban éppúgy, mint a többi homonim vagy többértelmű szavunk, kifejezésünk, a szövegkörnyezet többnyire egyértelműsíti a jelentést.)

A következőkben a példákat annak érdekében sorakoztatom fel, és fejtem meg a logikai viszonyt, hogy egyértelművé tegyem, hogy az *illetve, illetőleg* szavunk nemcsak tagmondatok közötti viszony kifejezésére szolgál, hanem azonos szerepű mondatrészek összekötésére is, és nem elsődleges a magyarázó, helyreigazító szerepe. Gyűjtésem talán alkalmas arra, hogy egy új szótár vagy leíró nyelvtan készítésekor kiegészítésként szolgáljon.

Az első példát az interneten találtam, ahol külföldieknek nyújtanak nyelvtani segítséget a magyartanulásukhoz. A nyelvtani rendszer táblázatában találtam a magyarázó mondatok között. Azért is szemléletes és tanulságos, mert követi a nyelvtankönyveinkben található szabály meghatározását. De a példa?

Sokan nézik a futballmeccseket, illetve futballoznak maguk is. (Példa 12.)

A mondat jelentése, hogy sokan nézik a futballmeccseket, és sokan futballoznak maguk is. Nem magyaráz, hanem hozzátold. Nem helyreigazít, mert akik a futballmeccseket nézik, azok nem mind fociznak maguk is. Csak ebben az értelemben lehetne egy helyesbítő vagy kifejtő magyarázó értelmet feltételezni. Tehát nem lehet azt mondani, hogy: Sokan nézik a futballmeccseket, jobban mondva / pontosabban futballoznak maguk is. Természetesen helyettesíthető az *illetve* itt az *azaz*-zal is, de annak az értelme sem helyreigazító lesz, hanem hozzátoldó: *Sokan nézik a meccseket, azaz sokan fociznak maguk is. Sokan fociznak azok közül, akik nézik, de olyanok is lehetnek, akik nem nézik, csak fociznak.*

Tanulságosnak pedig nemcsak a fentiek miatt tanulságos, hanem azért is, mert egy példája lehet ez talán a „nyelvtantanítás a nyelvtantanításért” gondolatának, amikor formális elemzés győzött a logikai felett. Jelen esetben az *illetve* kötőszó szótári elsődleges jelentése elkényelmesített, felmentést sugallt a gondolkodás alól. A legtöbb kötőszó jelentése ugyanis nem ennyire kérdéses, sokkal egyértelműbb viszonyokra utal.

Egy nyelvhasználónál különböző jelentésekben

A következő példasorban bemutatom, hogy egy nyelvhasználó egy munkáján belül hányféleképpen használja kötőszavunknak. A példák Schrim Anita: Nyelvhasználatunk az informatika korában című tanulmányából valók. Ezzel azt szeretném alátámasztani, hogy egy nyelvhasználó is többféle értelemben használja az

illetve szót, tehát nem úgy van, hogy van aki csak 'azaz' jelentésben, van, aki csak 'és', van, aki csak 'vagy' jelentésben használja, és így tovább. (Példák 13.)

„*Ám azért az íratlan szabályrendszer szerint illik, hogy tartalmazzanak ezek a levelek is megszólítást, illetve elköszönést.*” (28.)

Itt és jelentésben szerepel azonos szerepű mondatrészek (nem tagmondatok) között: ezt is, azt is illik tartalmaznia egy levélnek: megszólítást és elköszönést.

„*Az e-mailcím helyett pedig sokan az emilcímet, illetve az ízig-vérig magyar postafiókot használják, de hallottam már rá a telefiók és a csigacím szavakat is.*” (14)

Van, aki ezt használja, van aki azt (vagy ezt, vagy azt). Természetesen az is előfordulhat, hogy egyszerre mindkettőt is, de úgy érzem, ebben a mondatban erőteljesebb (de nem kizárólagos) a 'vagy' értelmezése az *illetve* kötőszónak, hiszen, aki tudatosan a hosszabb, de magyar(!) postafiókot használja, az kevésbé valószínű, hogy az emilcímet is éppoly' lelkülettel és gyakorisággal használná. Itt is mondatrészeket köt vele össze és nem tagmondatokat, tiszta mellérendelő viszony van közöttük, mert felcserélhetők egymással.

„*Példa erre az Internet használatára megalkotott internetezik ige, illetve az internetezés főnév, valamint a szóból képzett internetes melléknév.*” (17.)

Ez remek példa arra, hogy egy könnyen értelmezhető mondatban mutatja meg az *illetve* 'és/vagy' jelentését, hiszen példa lehet az internetezik ige és az internetezés főnév is, de úgy is jó, hogy példa lehet erre az internetezik ige vagy az internetezés főnév is. Ez is és az is vagy csak az egyik is elegendő. Itt is halmozott mondatrészek közötti viszonyt fejez ki, és tiszta mellérendelésről van szó, hiszen értelemváltoztatás nélkül felcserélhetők.

„*Néha nehéz eldönteni, hogy az a Hunglish (azaz Hungarian + English, vagyis magyar és angol), illetve Netglish (azaz hálózati angol) nyelvváltozat idegen nyelvnek tekintendő-e, vagy csupán technikai zsargonnak.*” (13.)

Itt ő maga is értelmezi az *illetve* jelentését, hiszen a Netglish = hálózati angol, az előtte álló *illetve* = azaz. De ha az azaz csak azt jelenti, hogy a Netglish azzal egyenlő, hogy hálózati angol, tehát a Netglish (jobban mondva: hálózati angol), akkor is az *illetve* 'azaz' jelentésben szerepel. Azonos szintű mondatrészek (és nem tagmondatok!) közötti magyarázó, helyreigazító, pontosabban: 'másképp mondva' jelentésben szerepel. Tiszta mellérendelésről van szó, hiszen a tagok itt is felcserélhetők: nehéz eldönteni, hogy a Netglish (azaz hálózati angol) *illetve* az a Hunglish (...) nyelvváltozat idegen nyelvnek tekintendő-e.

„*Ezt segítik a különböző angol-magyar számítástechnikai szótárak, a Magyar Tudományos Akadémián elkészített angol-magyar informatikai szójegyzék, illetve már külön Internet kisszótárt is készítettek, valamint létezik a szakszavakat tartalmazó szoftver is.*” (12.)

Ebben a mondatban többféle kötőszóval is helyettesíthető és kicserélhető.

Azaz kötőszóval azt jelenti a mondat, hogy elkészült egy informatikai szójegyzék, azaz / pontosabban utánagondolva már készen van az Internet kisszótár is, ami a szójegyzékhez hasonló, de annál bővebb anyagot tartalmazó lista, szótár, ami nemcsak az internet szavait, hanem a számítástechnika szavait is tartalmazza.

A *de* kötőszóval kicserélve azt jelenti, hogy elkészült a szójegyzék, de már kész van az Internetes kisszótár is, ami részlegesen különböző és nemcsak több összegyűjtött anyagra utal.

Az *és* vagy *továbbá* kötőszóval teljesen elkülöníti a kettőt egymástól: az egyik is kész van, ami csak számítástechnikai szavakat tartalmaz, és a másik is kész van, ami főként csak az internethez kapcsolódó kifejezéseket tartalmazza.

Ebben a kapcsolatban nem egyértelműen tiszta mellérendelésről van szó, hiszen ha fölcseréljük őket, döccen a gondolat: Ezt segítik a különböző angol-magyar számítástechnikai szótárak, a Magyar Tudományos Akadémián elkészített Internet kisszótár, illetve már külön angol-magyar informatikai szójegyzéket is készítettek. A döccenő gondolat mégis csak abból adódik, hogy az Internet kisszótár a szójegyzék kiegészítőjeként, a teljesebb műként hat a már külön szavak nyomtatékosítása miatt is.

A lényeg talán csak annyi, hogy készen vannak, így van hol utánanézni a szakszavaknak.

(Az internet nagybetűs használatát a tanulmányból idéztem, ahol a szerző állást foglal a nagybetűs írásmód mellett, én továbbra is a szabályzat alapján kisbetűvel írom.)

Összefoglalva: a fentiekben a halmozott mondatrészek közötti viszonyok jelzésére az *illetve* kifejezett kapcsolatosságot (és, továbbá), választást (vagy), kapcsolatosságot és választást egyszerre (és/vagy) és kifejezett magyarázatot (azaz, pontosabban).

További példák

Az előzőekben egy tudományos munkából idéztünk. Már a kezdetekben is az volt a kiinduló feltételezés, hogy a szótári elsődleges jelentése miatt, ami magyarázó, helyreigazító, kifejtő viszonyt fejez ki, valószínűleg ez a kötőszó leginkább a tudományos stílusra jellemző. Most azonban nézzünk további példákat a különböző jelentésekre más műfajokból is (de a tudományt nem hanyagoljuk továbbra sem)!

És jelentésben:

„Várható, hogy az újabb távérzékelési rendszerek kifejlesztésével további adatokat is kaphatunk majd, illetve a már eddig is mért paraméterek több helyről és pontosabban kerülnek a meteorológus asztalára.” (Példa 14.)

„Az ECDL előnyt jelent a munkavállalók és munkáltatók, valamint a munkanélküliek, illetve pályakezdők számára egyaránt.”

„Az ipari szerkezetváltás jelentős változásokat idézett elő a munkaerőpiacon is: a szellemi tudást igénylő szakmák, illetve bizonyos ismeretek (nyelvtudás, informatikai képzettség) felértékelődtek, mások értéküket veszítették.” (Példa 15.)

„Az utóbbi években felgyorsultak azok a kutatások, amelyek az új információknak az agyvelőbe való bejutásával, illetve tárolásával, más szóval a tanulással és az emlékezéssel kapcsolatosak.” (Példa 16.)

„a) az állam, a helyi önkormányzat, a kisebbségi települési önkormányzat, az országos, illetve a helyi kisebbségi önkormányzat, a települési önkormányzatok társulása, a központi, a helyi önkormányzati, az országos, illetve a helyi kisebbségi önkormányzati költségvetési szerv, a megyei, illetőleg a regionális fejlesztési tanács, az elkülönített állami pénzalap kezelője, a társadalombiztosítás igazgatási szerve;” (Közbeszerzési törvény, 1995.)

Vagy jelentésben:

„Öcsi jobban örült volna, ha apa békét köt velük, mert akkor ő gyakrabban mehetne a földszintre, nagyiékhoz, illetve a pincébe, kelepapa asztalos műhelyébe, hol mindenféle fadarabkákat, szögeket, csavarokat s egyéb kincseket lehet találni a fűrészpörban.” (Példa 17.)

„Nevezetesen ezen átvivőanyagok kóros hiánya, illetve többlete egyenesen összefüggésbe hozható régebben ismeretlen eredetűnek tartott egyes elmebetegségek, illetve kóros elmebeli határállapotok (pl. neurózisok) keletkezésével, illetőleg fennmaradásával.” (Csak a kiemelt illetve.) (Példa 16.)

„A kémiai neurotranszmisszióknak, a funkcionális kapcsolatokkal nem rendelkező axonvarikozitásokból felszabaduló, különböző modulátorok általi nem-szinaptikus szabályozása fiziológiai szerepet játszhat mind a központi idegrendszerben, mind a neurovegetatívumban, az érzelmek kialakításában, a magatartásban, a tanulási folyamatokban, illetve a szimpatikus és paraszimpatikus idegrendszer közötti egyensúly kialakításában.” (Példa 18.)

„A probléma megoldatlansága nyilván a helytelen megközelítésben rejlik: a vitatkozók sokféle névvel illetve, de mindig valami meghatározatlan dolognak a létét állítják, illetve tagadják, valamiféle érzék, fogékonyság, adomány lehetőségéről beszélnek.” (Példa 19.)

„A származásra tett utalások is alkalmasak mögöttes hatalom, illetve presztízs jelzésére.” (Azért a vagy besorolást választottam, mert a kettő jelentése (a hatalom és a presztízs) nem fedi egymást) (Példa20.)

„Azaz bizonyos helyen nem lett volna-e helyesebb (a gondolatmenettel adekvátabb) ponton tenni s ezáltal jobban elkülöníteni a mellérendelően kapcsolt tagmondatokat, illetőleg nem lehetne-e - pont helyett vesszőt téve – közelebb hozni egymáshoz a konstrukcionálisan egymáshoz tartozó, de kitett ponttal egymástól grammatikailag elkülönített információrészeket? (Példa 21.)

„A mellérendelő szószerkezeteket másképpen halmozott mondatrészeknek is hívják, tagjaik ugyanis a mondatban együttesen tölthetik be az alany vagy az állítmány, illetőleg valamelyik bővítmény szerepét; azaz együttesen állhatnak a mondat valamelyik fő részeként, illetőleg a mondatot felépítő szószerkezetek alaptagjaként vagy determinánsaként.” (MMNy. 261.)

„A közbeszerzési eljárás nyílt, meghívásos, illetőleg tárgyalásos eljárás lehet.” (Közbeszerzési törvény 1995.)

És/vagy jelentésben:

„Regisztrálja magát honlapunkon, és ingyenesen feladhatja apróhirdetését, illetve továbbíthatja a Délmagyarországba.” (Példa 22.)

„Most megpróbáljuk megfogalmazni, hogy mit nevezünk jó, illetve rossz algoritmusnak a lépések száma szempontjából.” (Példa 23.)

„Ezzel párhuzamosan meg kellett kezdeni a hiányzó (híradástechnikai, számítástechnikai stb.) infrastruktúra kiépítését, illetve pótlását.” (...) „A munkaerőpiacon az érvényesülés egyik feltételeként jelent meg az informatikai írástudás, amely a munkanélküliek és pályakezdeők számára megkönnyíti az elhelyezkedést, illetve elősegítheti valamilyen új szakma megtanulását (átképzés, távoktatás keretében).” (Példa 14.)

„Rajtam kívül más előtt nem volt hajlandó a zongorához ülni, ám én előttem is többnyire azért, hogy kipróbálja a behangolt zongorát, illetve hogy a zongoraszék magasságát be állíthassam.” (Példa 24.)

„2. § (1) Az 1. § szerinti szervezet árubeszerzése, építési beruházása, illetve a szolgáltatás megrendelése során, ha annak a 4. § (1) bekezdése szerinti értéke a beszerzés megkezdésekor külön meghatározott összeget eléri vagy meghaladja (a továbbiakban: közbeszerzés), köteles e törvény szabályai szerint eljárni.” (Közbeszerzési törvény 1995.)

'Pontosabban / azaz' helyreigazító jelentésben:

„De nem mindenkinek olyan a humorérzéke, mint az enyém. Ez abból is kiderül, hogy két sajtóper is indult ellenem a Lehetetlen-ben elhangzott megjegyzése-

im miatt, a magukat sértettnek érző felek rágalmozással illetve becsületsértéssel vádoltak.” (Példa 25.)

„*A mágneses rezonancia képalkotás (Magnetic Resonance Imaging: MRI). A fenti eljárástól merőben eltérő módszer, melynek lényege az agyvelőnek (illetve az éber, működő emberi fejnek) erős mágneses térbe való helyezése.*” (Példa 16.)

„*A Tanács tagja évenként köteles beszámolni az őt kijelölőnek (kijelölőknek) az általa érvényesítendő célok, illetőleg képviselendő általános érdekek, továbbá a törvény céljainak megvalósulása érdekében a Tanácsban folytatott tevékenységről, valamint ezeknek a közbeszerzések terén való érvényesüléséről.*” (Közbeszerzési törvény, 1995.)

A fenti példák a besorolásokat tekintve sokszor még így sem egyértelműek. Ez abból adódik, hogy az illetve, illetőleg kötőszó ugyanabban a pillanatban a valóság több kapcsolatára is utalhat. Lehet egyszerre kapcsolatos és választó, de lehet választó és magyarázó is, stb. ezek a különbségek többnyire értelmezéstől, valóságérzékelésből vagy szaktudásból származnak.

Helyesírás

Az előzőekben felsorakoztatott példák bizonyították, hogy az *illetve, illetőleg* kötőszó előfordulhat halmozott mondatrészek és tagmondatok között is, épp úgy mint az *és* kötőszó. Az *és* kötőszónál kétféleképpen járunk el a vesszőt tekintve. Halmozott mondatrészek között nem teszünk vesszőt elé, összetett tagmondatok között viszont az *és* előtti vesszővel jelezzük, hogy tagmondathatárnál vagyunk. Úgy vélem, hasonló megoldást kellene alkalmazni az *illetőleg, illetve* esetében is.

A Magyar helyesírás szabályai 11. kiadás. 101. o. 247./c pontjában a következő olvasható:

„Ha az azonos szerepű mondatrészek között kötőszó van, az elé vesszőt teszünk (kivéve az *és, s, meg, vagy* kötőszókat): (...) Kétszer, illetőleg háromszor kezdjük újra.”

Semmilyen magyarázatot nem találok a kettő közti különbségtételre, még az esetleges beszédbeli szünetet sem, hiszen akkor a *vagy* előtt is kellene vesszőt írni halmozott mondatrészek esetén.

Talán érdemes lenne ezt megfontolni a következő szabályzat elkészülte előtt, hátha nem csak én gondolom így.

A fordítás

Az utolsó megjegyzésem a fordítás kérdéskörébe vezet. Ha kinyitom a magyar–angol szótárt az *illetve*, *illetőleg* szócikknél, többféle megoldást is találok a szó lefordítására: *respectively*, *or*, *rather*, (és) *and*. Hasonlóakat találtam a magyar–német szótárban: *respektive*, *beziehungsweise*, *oder auch*. Az összegyűjtött példákban az következik, hogy ezek a fordítások épp úgy nem lehetnek tökéletesek, mikor az *illetve* szó egyszerre több jelentésárnyalatot hordoz, mint amilyen nehéz ilyenkor megragadni az értelmüket. (Úgy tűnik, a valóságnak ezen összefüggéseire nincs megfelelő szavunk.) A megközelítően jó fordításhoz azonban elengedhetetlen a mondat logikai tartalmának kibontása. A mechanikus fordítás, az egy az egynek megfeleltetés itt is félrevezető lehet. Nézzünk egy alaphelyzetet!

Kit fogsz megkérni, hogy segítsen neked? Who will you ask to help you?

Katit, illetve Marikát. Kate or rather Mary. (Itt a helyesbítés után Marikára esett a választás.)

Katit, illetve Marikát. Kate or Mary. (Így azt jelenti: még magam sem tudom.)

Katit, illetve Marikát. Kate and Mary. (Így azt jelenti, mind a kettőt)

A pusztán grammatikai elemzés nem segít, ilyenkor tisztázni kell a mondat valódi jelentését, amennyiben lehetséges.

Összegzés

E tanulmánynak az volt az elsődleges célja, hogy összefoglalja az *illetve* és az *illetőleg* kötőszóiról való ismereteinket mai nyelvhasználatunk előtérbe helyezésével. Szótárainkban, leíró nyelvtanainkban részleges, talán csak a legfontosabbnak tartott ismereteket közölték róla.

Az összegyűjtött példákkal alátámasztottuk, hogy ezt a kötőszót is használjuk halmazos mondatrészek és tagmondatok közötti viszony kifejezésére. A viszony jelölhet kapcsolatosságot, választást, kapcsolatosságot és választást egyszerre, valamint kifejtő vagy helyreigazító magyarázatot, és mindezek közötti átmeneteket is. Ettől függően a mellérendelés lehet tiszta, azaz egymással a tagok felcserélhetők, és lehet nem tiszta, azaz a tagok sorrendje meghatározott.

Mindezek megerősítették azt a gondolatot is, hogy jogos lenne fontolóra venni a helyesírásra vonatkozó összetett mondat, illetve egyszerű mondat közti megkülönböztetéseket is a vesszőt illetően.

IRODALOM

<http://www.nyelvtud.hu/adatb/index.html>

BALOGH JUDIT

1983. A mellérendelő szó szerkezetek gyakorisága a mai magyar nyelvben. In: *Magyar Nyelvőr* 107:57.

BÁRCZI GÉZA

1991. *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, Trezor.

BENCÉDY JÓZSEF–FABIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ

1991. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó.

BERRÁR JOLÁN

1977. *Alany és állítmány*. Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Tankönyvkiadó, 79–95.

CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS

1865. *A magyar nyelv szótára*. 3. kötet. Pest.

H. BOTTYÁNFY ÉVA

1956. Adalékok a Müncheni kódex jelentéstanához. 174. o. In: *Pais-Emlékkönyv: Nyelvészeti tanulmányok*. Akadémiai K.

JÁSZÓ ANNA (szerk.)

1995. *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó Bp.

PAIS DEZSŐ

1939. Illik. In: *Magyar Nyelv* 35. évf. 7. sz. Szó- és szólásmagyarázat.

ZSOLDOS JÓZSEF

1953. Kossuth és Petőfi korának köznyelvéhez. *Magyar Nyelvőr* 77: 42

PÉLDÁK

1. *Édes Anyanyelvünk*

2003. június, Nyelvész-leletek, nyelv-észleletek, Zsigó Marianna gyűjtése.

2. *Édes Anyanyelvünk*

2001. december, Nyelvész-leletek, nyelv-észleletek, Baksa Péter gyűjtése.

3. *Édes Anyanyelvünk*

2002. májusi, Nyelvész-leletek, nyelv-észleletek, K. G. gyűjtése

4. HORÁNYI ELEK

1773. *Magyar országnak hatalmas és ditsőséges királyainak és első vitézkedő kapitányainak emlékeztető koporsó épülete*.

5. FAZEKAS MIHÁLY

1796. *Mint mikor a nap...*

6. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM

1792. *Felfedezett titok*

7. SZALAY LÁSZLÓ

1861. *Magyarország története* című művéből való.

8. KÖVÉR LAJOS

1860. *Csak kitartás*

9. EÖTVÖS JÓZSEF
1860–70. *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai*
10. TRUDGILL, PETER
1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Ford.: Sándor Klára. JGYTF Kiadó.
11. BARTHA CSILLA
1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tk.
12. <http://bme-tk.bme.hu/other/kuszob/osszmond.htm#F.1.1.1>.
13. SCHRIM ANITA
2002. *Nyelvhasználatunk az informatika korában. Informatikai technológia és nyelvhasználat*. Trezor.
14. TAKÁCS ÁGNES –MANDICS PÉTER
Ember és technika az időjárás előrejelzéséért <http://www.kfki.hu/~cheminfo/TermVil/kulonsz/k981/ember.html>
15. ALFÖLDI ISTVÁN – SZEDLMAYER BEA
Írástudás az információs társadalomban (ECDL) <http://www.kfki.hu/~cheminfo/TermVil/kulonsz/k002/iras.html>
16. ÁDÁM GYÖRGY
Agykutatás: múlt és jövő. <http://www.kfki.hu/~cheminfo/TermVil/kulonsz/k001/adam.html>
17. VAMOS MIKLÓS:
Zenga zének
18. VIZI E. SZILVESZTER
Hogyan „beszélgetnek” az idegsejtek? <http://www.kfki.hu/~cheminfo/TermVil/kulonsz/k001/vizi.htm>
19. KOZÉKI BÉLA
1973. *Az idegen nyelvek tanulására való alkalmasság pszichológiai vizsgálata*. Akadémiai K., Bp.
20. KAPITÁNYI ÁGNES–KAPITÁNYI GÁBOR
1998. *Tömegkommunikáció*. Sajtókönyvtár. Budapest, 47. o.
21. BÉKÉSI IMRE
A gondolkodás grammatikája. 59.
22. Délmagyarország honlapján hirdetés: www.delmagyar.hu
23. DEMETROVICS JÁNOS–KATONA GYULA
Az algoritmusok bonyolultsága <http://www.kfki.hu/~cheminfo/TermVil/kulonsz/k002/algoritmus.html>
24. PODMANICZKY SZILÁRD
A zongorahangoló magánya. *Délmagyarország*. 2003. 09. 05.
25. VAMOS MIKLÓS
135 lehetetlen történet